

שורשים מעשיים להיתר מכירה אצל רבנו ברוך ב"ר יצחק

יואל פרידמן

רבנו ברוך ב"ר יצחק, המכונה בטעות¹ "רבנו ברוך מוורמייזא" (או מ"גרמייזא"), היה מבעלי התוספות, תלמיד ר"י הזקן (רבי יצחק ב"ר שמואל). הוא חי ופעל בצרפת משנת ד"א תתק"י (1150) לערך, עד פטירתו בשנת תתקע"א (1211).² הוא כתב ספר הלכה ופסק בשם "ספר התרומה", המשמש כיסוד וכבסיס להלכה בכלל ולפסיקה האשכנזית בפרט. הספר עוסק בכמה נושאים וביניהם יש פרק בשם "הלכות ארץ ישראל". רבנו ברוך מחדש שם שני יסודות הלכתיים שברבות הימים יהיו הבסיס להיתר המכירה של השמיטה בימינו. השילוב של שני יסודות האלו חוזרים ומועלים במשך הדורות בעת שהיישוב היהודי חוזר ומתחדש בארץ ישראל: בפעם הראשונה על ידי ר' יוסף קארו, המזכיר שני יסודות אלו בווריאציה קצת שונה במחלוקתו הגדולה עם ר' משה מטראני (המבי"ט) בעת חידוש היישוב היהודי בצפת לאחר גירוש ספרד 1492; בפעם השנייה שילוב זה מוזכר על ידי רבנים וגדולי הדור בעת חידוש היישוב היהודי בעת החדשה בשנת תרמ"ט (1889).

* המאמר מבוסס, בין השאר, על עבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתו של פרופ' שמחה עמנואל: ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק – מגמות מבנה ונוסח, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ג.

[כל ההדגשות בציטוטים הם שלי. י"פ].

- 1 ראו מאמרו של שמחה עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423–440, שממנו עולה כי אין לר' ברוך שום קשר לוורמייזא שבגרמניה, והוא היה מבעלי התוספות הצרפתים. המשמעות המרכזית בחידוש זה הוא שחיבור ספרי הפסיקה אצל בעלי התוספות לא היה נחלתם הבלעדית של בעלי התוספות האשכנזים, אלא אף ר' ברוך, שכאמור היה צרפתי, כתב ספר פסק.
- 2 ראו רשימה של כתב יד גינצבורג, מוסקבה 109, (א73), שפורסמה חלקית על ידי תא שמע, כרוניקה, עמ' 131.

במאמר זה נתמקד בטיעון שהשוורים המעשיים להיתר המכירה מצויים כבר בספר התרומה. אין חידוש בעובדה שיסודות ההיתר מצויים בו, אך ברצוננו להראות שאלו אינם יסודות הלכתיים מופשטים בלבד, אלא יסודות מעשיים ופרקטיים. נביא לכך ראיות היסטוריות וספרותיות.

היתר המכירה משנת תרמ"ט

בשנת תרמ"ח פנו נציג הברון רוטשילד ונציגי תנועת חיבת ציון אל הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו, כדי למצוא פתרון הלכתי לבעיית השמיטה שקרבה ובאה, מחשש שהפסקת העבודה למשך שנה אחת תמיט אסון כבד על ההתיישבות המתחדשת. הרב נפתלי הרץ הלוי פנה לגדולי הדור. רבים הסכימו לחדש את היתר המכירה,³ וחלקם התנגדו. העומדים בראש המתירים בשנת תרמ"ט (1889) היו הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא,⁴ הרב שמואל מוהליבר מביאליסטוק,⁵ הרב אליאשברג, הרב שמואל זנוויל קלפפיש⁶ ובראשם הרב יצחק אלחנן ספקטור.⁷ ההיתר קבע שאם מוכרים את הקרקע בארץ ישראל לגוי, אזי מותר לעשות מלאכות דרבנן בשביעית. מלאכות דאורייתא ייעשו על ידי הגוי. אין קדושת שביעית בפרות ואין איסור ספיחין בירקות.

מחלוקת חכמי צפת בעניין פרות הגוי

כמה מאות שנים לפני כן, קודם לשנת הרצ"ב (1532), התעורר בעיר צפת פולמוס גדול סביב שאלת קדושת שביעית בפרות הגוי. פולמוס זה נמשך עשרות שנים בעיקר בין ר' יוסף קארו, מחבר הבית יוסף והשולחן ערוך ובין ר' משה מטראני מחבר שו"ת המבי"ט. האחרון סבר שיש קדושת שביעית בפרות הגוי, ואילו דעת ר' יוסף קארו היא שאין בהם קדושת שביעית. מובן שלשאלה זו חשיבות מכרעת ביחס להתנהלות בשנת השמיטה מבחינת המסחר בפרות,

- 3 ראו עמית גיל-ביז, "שיקולי אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה ובאימוצו ע"י הקק"ל ומדינת ישראל", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ו. ראו שם בפרט את הסקירה ההיסטורית, עמ' 5-19, ובביבליוגרפיה המצורפת להערות.
- 4 שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סימן נג, נה, נו-נט.
- 5 ראו מנחם פרידמן, "למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה (תרמ"ט-תר"ע)", שלם, א (תשל"ד), עמ' 476-478.
- 6 ראו מכתבים נוספים של הרבנים הנ"ל, בספרו של ש' שטרנברג, היתר תרמ"ט, המכון למורשת ישראל תשמ"ו.
- 7 ראו חליפת מכתבים בעניין היתר המכירה, בתשובות רבנו יצחק אלחנן, מהדורת הרב עמירם מ' וולדנברג, ירושלים תש"ע, עמ' רכא-רלח.

השימוש בהם, והחובה להפריש תרומות ומעשרות. אמנם לא הייתה זו המחלוקת היחידה שהתעוררה באותה תקופה בין חכמי צפת בנושאים שקשורים למצוות התלויות בארץ, אך בוודאי הייתה זו אחת המרכזיות שבהן. הנושאים הנוספים שנידונו אז היו בדיני שביעית, בדיני תרומות ומעשרות ובדיני כלאיים, כפי שמתבאר בתשובת מהרשד"ם, יו"ד, סימן קצב⁸ ובתשובות נוספות: (א) חיוב הפרשת תרומות ומעשרות בפרות הגוי (כדלהלן); (ב) מניין שנות השמיטה⁹; (ג) חיוב תרומות ומעשרות בשמן שומשמין וביין שהוכן מענבים של גוי¹⁰; (ד) האם יש לחשוש משום כלאי הכרם בקניית ירק שגדל אצל הגוי.¹¹

היוזם של חלק גדול מן המחלוקות הללו¹² היה הרב יהוסף אשכנזי,¹³ המכונה התנא מצפת.¹⁴ הוא נולד בביהם (= Bohemia = צ'כיה) ואולי בפראג, עיר הבירה של מדינה זו, והיה חתנו של רבה של פראג ולאחר מכן של פוזנא וכל פולין, הרב אהרון ב"ר גרשון.¹⁵ הרקע לכל המחלוקות היה סירובו של ר' יוסף אשכנזי

- 8 בשנת של"ז ר' יהוסף אשכנזי אינו בין החיים, ולכן קורא לו המהרשד"ם, סימן קצב, בברכת המתים: "וכמדומה לי שהחכם השואל ז"ל..."
- 9 ראו שו"ת מהרלב"ח, סימן קמב.
- 10 ראו שו"ת המבי"ט, ב, סימן קצו; שו"ת הרדב"ז, ו, סימן ב' אלפים קז.
- 11 ראו שו"ת המבי"ט, ג, סימן קכו; שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סימן קצג.
- 12 לפי הנראה, בהיותו בפולין עורר ר' יהוסף אשכנזי מחלוקות נגד הרמב"ם ונגד לימוד הפילוסופיה. ראו במאמר הרב צבי הירש הלוי הורוביץ, "תולדות ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת", סיני, ז (תש"א), עמ' שיא-של, ובפרט עמ' שטו-שטז, שכב-שכג; גרשם שלום, "ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 59-89.
- 13 ר' יהושע פאלק כהן בספרו דרישה על הטור, יו"ד, סימן שלא, מעיד שר' יהוסף אשכנזי הוא העומד ומערער על קביעתם של רבני צפת שאין להפריש מפרות הגוי: "מהר"ר יוסף חתן מהר"ר אהרן אב"ד מפוזנא ז"ל"; הרב חיים סיתהון, ארץ חיים, ירושלים תש"ן, עמ' 398 (סימן שלא, סימן קטן ד). ראו שאל פנחס רבינוביץ, עקבות של חופש דעות ברבנות של פולין, ירושלים תשי"ט, עמ' 19 והערה 29; הרב הורוויץ, שם, עמ' שכז והערה כו; בניהו, שם, עמ' פט, הערה 461, שמביא הוכחה לכך גם מדברי ר' ניסים משה מזרחי (שו"ת אדמת קודש, א, יו"ד, סימן כא) בשם מהר"ש גארמיזין שמעיד שהחכם המדובר הוא ר' יהוסף אשכנזי, והוא השואל בתשובת המרשד"ם, סימן קצב; ראו עוד בהקדמת בניהו לשיטה למהר"ש גרמיזאן על סנהדרין עמ' ו-ז.
- 14 הוא נקרא גם ר' יוסף מווירונא, כלהלן; על חסידותו, חכמתו ותורתו של ר' יוסף אשכנזי, עיינו א"מ לונץ, ירושלים, ב (תרמ"ז; נדפ"מ ירושלים תשכ"ט), עמ' 145, במכתב של המקובל ר' שמעון בק בשנת שנ"ב: "יש כאן משניות ביד יורשי התנא האלהי כמהר"ר יוסף מווירונא שלא הניח כמותו בישראל בחסידות ועיון התלמוד והירושלמי והיה יודע כל שיטת סדרי משנה בעל פה".
- 15 עיינו עליו במאמרו של הרב צבי הורוויץ, שם, עמ' שטז, הערה טז. ג' שלום, שם, מעיר על כך שהוא נקרא על שם חותנו. עיינו גם אצל אפרים קופפר, "השגות מן חכם אחד על דברי החכם הר"ר יוסף בהק"ר יוסף הלועזי שכתב וקרא בקול גדול נגד הרמב"ם", ספר היובל

לקבל את ההכרעה של חכמי צפת שהרמב"ם הוא מרא דארעא דישראל, ועל פיו ישק דבר בפסיקת ההלכה.¹⁶ אמנם הפולמוס הגדול והמתמשך בין ר' יוסף קארו ובין ר' משה מטראני, עליו נסוב דיונונו, לא נבע משאלת מקומו ומרכזיותו של הרמב"ם בהכרעת ההלכה, שכן על כך הסכימו שניהם. המחלוקת ביניהם הייתה כל כולה מתוך הפרשנות שבפסיקת הרמב"ם והתאמתה לזמנם. ר' משה מטראני סבר שיש קדושת שביעית בפרות הגוי, שכן הרמב"ם¹⁷ פוסק ש"אין קניין לגוי להפקיע" מקדושתה של ארץ ישראל, ואין משמעות לעובדה שהגוי הוא בעל הקרקע. חיובי מצוות התלויות בארץ חלים גם במקרה זה. ר' יוסף קארו לעומתו פוסק גם הוא על פי הרמב"ם ש"יש קניין לגוי להפקיע", משלושה טעמים: (א) קביעת הרמב"ם שאין קניין אינה מתייחסת לדין שמיטה שנאמר בו "לכם ולא לגוי"; (ב) משמעות הדין שאין קניין היא רק לאחר שיהודי חוזר וקונה את הקרקע מן הגוי, אך כשהקרקע היא ביד הגוי, אזי בוודאי יש קניין; (ג) דין "אין קניין" אינו מתייחס לזמן הזה שחיוב המצוות התלויות בארץ הוא רק מדרבנן.

לאור הנ"ל פסק ר' יוסף קארו שאין קדושת שביעית בפרות הגוי, ואם אלו נתמרחו על ידי ישראל הם אף חייבים בתרומות ומעשרות.¹⁸ לאחר עשרות שנים של ויכוח ביניהם גזרו חרם ר' יוסף קארו ובית דינו על מי שלא יפריש תרומות ומעשרות כמו בשאר שנים (שו"ת אבקת רוכל, סימן כה):

אמר יוסף קארו אחר שכתב החכ' הר' משה מטראני אגרת זאת השנית רצה לעשות מעשה כדבריו בשמטה שעברה ומיחו בידו ובשמטה זו שהיא שנת השל"ד [...] והכריזו בבתי כנסיות בגזרת נדוי שכלם יפרישו תרומות ומעשרות מפירות הגוי שנתמרחו ביד ישראל בשביעית כמו בשאר שנים.

קבץ על יד, סדרה חדשה ספר יא (כא), א, תשמ"ה, עמ' 219–220, שכיוון שאביו נפטר לפני שנולד נקרא על שם חותנו הרב אהרון.

16 ראו שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סימן קצב: "ומה שכתב הכותב לסייע עצמו בטענה הנזכרת שהרא"ש הוא רב שלנו האשכנזים". ראו עוד בעניין זה יצחק זאב כהנא, "הפולמוס מסביב קביעת ההכרעה כהרמב"ם", סיני, לו (תשט"ו), עמ' קנז–קס. לגבי שאלות של הפרשת תרומות ומעשרות, ראו שם, עמ' קסג, הערה 131.

17 רמב"ם, הלכות תרומות א, י.
18 יש לציין שר' יוסף קארו התייחס לפרות הגוי ולא להיתר מלאכות בשביעית (ראו להלן דעת ספר התרומה), ונחלקו הפוסקים אם היתרו מתייחס גם לכך. ראו עוד פרידמן, מחלוקת המבי"ט; הנ"ל, "יתרון תוקף היתר המכירה בנגב המערבי", אמונת עתיד, 103 (תשע"ד), עמ' 51–57.

חידוש היישוב במאה השש-עשרה וגורמי התחדשות היישוב
 לאחר שנים שהיישוב היהודי בארץ ישראל היה מדולדל במאה השש-עשרה
 חל מפנה בגודל האוכלוסייה, והתחיל תהליך של עליית היהודים לארץ ישראל.
 רפאל צבי יהודה ורבלוסקי¹⁹ טוען שהייתה זו אחת התוצאות של גירוש היהודים
 מספרד בשנת 1492.²⁰ אמנם תנופת העלייה לארץ ישראל לא התחילה מיד לאחר
 הגירוש, אלא מזמן הכיבוש העות'מאני על ידי הסולטאן סלים (1517). אז עברו
 היהודים המגורשים מערי תורכיה לארץ ישראל, לאחר שתורכיה וארץ ישראל היו
 תחת שלטון מאוחד.²¹ תנועה זו לא אופיינה רק באנשים חסרי כול שעלו לארץ
 מפני שגורשו מארצם, אלא חלקם עלו והתבססו במקומות חדשים מתוך מניעים
 אידאולוגיים של חזרה לארץ הקודש, כדי לכוון את עפרה ולבנות את הארץ.
 שמואל אביצור טוען,²² שלהתפתחות העיר צפת היו גם מניעים כלכליים. הוא
 מתאר את התפתחות התעשייה של האריגים באירופה בסוף ימי הביניים, וטוען כי
 היא הייתה גורם לקידום הכלכלה בכמה ארצות, כמו ספרד, תורכיה ועוד, וכך גם
 בצפת היא הייתה גורם מכריע בפיתוח העיר.²³ ברבע השלישי של המאה השש-
 עשרה חלה ירידה משמעותית בתנופת ההתיישבות בצפת והחלה ירידה ושקיעה
 של היישוב. הסיבות לכך היו בצורות, מגפות והרעה במצב הביטחון.²⁴

- 19 רפאל צבי יהודה ורבלוסקי, "תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי אלקבץ", ספר צפת, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמב.
- 20 ואמנם מיכאל איש שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספר צפת, ב, ירושלים תשכ"ב, עמ' רב, הערה 13, מציין את תשובת המבי"ט, חלק ג, סימן מח, שרוב היהודים שהיו בצפת היו אלה שגורשו מספרד. ראו עוד שמואל קליין, תולדות היישוב היהודי: מחתימת התלמוד עד תנועת ישוב ארץ ישראל, תל אביב תש"י, עמ' 178. ש"ז הבלין טוען שאין ספק שצדקו אלו הקושרים את תחיית היישוב לגירוש מספרד ומפורטוגל. יש גם המטעימים בכך את בחירת צפת כמרכז ליהודי ספרד, לפי הדמיון שיש בנופה של צפת לנופים בספרד.
- 21 יצחק בן צבי, "לתולדות צפת היהודית במאה הט"ז", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כג (תשי"ט), עמ' 82.
- 22 שמואל אביצור, "צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו", ספר צפת, א (לעיל הערה 19), עמ' מה ואילך.
- 23 ראו שם, עמ' מז-מח, שבעוד שהיישוב היהודי מנה 232 משפחות בתחילת השלטון התורכי (1525-1526), הרי שבשנים 1555-1557 היו כבר 1175 משפחות לערך, ובשנת 1567 מנתה הקהילה היהודית בצפת כ-14000 נפש. ראו עוד מאיר בניהו, "הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממיסים", ספר צפת, ב (לעיל הערה 19), עמ' קז, שאכן העלייה הגדולה לצפת באה רק עשר שנים לאחר הכיבוש התורכי, קרי בשנת רפ"ו (1526).
- 24 שם, עמ' סז. ראו עוד שלמה סימונסון, "שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח", ספר צפת, ב (לעיל הערה 19), עמ' של, שקהילת צפת נתדלדלה וזמן קצר לאחר תחילת המאה הי"ז היישוב היהודי פסק כמעט לחלוטין. ראו עוד אברהם יערי שלוחי ארץ ישראל:

על רקע זה של חזרת עם ישראל לארצו, התחדשות היישוב היהודי בצפת ופריחתו מבחינה כלכלית ורוחנית יש לראות את הפולמוס הגדול שבין ר' יוסף קארו ובין רבי משה מטראני (המבי"ט) סביב שאלת קדושת שביעית בפרות הגוי, כשהמציאות והדינמיקה של החיים מעוררים ומוזמנים התמודדות ויצירה של פסיקות מחודשות.

ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק

ספר התרומה הוא ספר הלכה העוסק בפסיקת הלכה בתחומים מגוונים: שחיטה, טרפות, איסור והיתר, חלה, נידה, גיטין, חליצה, עבודה זרה, יין נסך, ספר תורה, תפילין, ארץ ישראל ושבט. החידוש הגדול של הספר הוא בהיותו הספר הראשון של בעלי התוספות הצרפתים המתמקד בפסיקת ההלכה. בעוד שבעלי התוספות עסקו בעיקר בפרשנות התלמוד הבבלי, כתב ר' ברוך ספר פסק שסיכם את פרשנותם והכריע בין הדעות השונות. כאמור, בין פרקי הספר יש פרק העוסק בהלכות ארץ ישראל ובו נידונים כמה נושאים: דין טהרה והזאה לאחר החורבן; שיעור תרומה וחלה; הפסד תרומה, חילול מעשר שני, והמרכזיים שבהם: תוקף "קדושה ראשונה" ו"קדושה שנייה" וכן חיובי המצוות התלויות בארץ בפרות הגוי.

ניסיון עלייתו של רבנו ברוך לארץ ישראל

כאמור, ספר התרומה הוא ספר פסק שעריכתו הסתיימה בשנת 1204, באמצע ימי הביניים בצרפת.²⁵ כל הלומד את הספר צריך לשאול את עצמו מדוע חכם מבעלי התוספות כותב פרק העוסק בהלכות ארץ ישראל, בתוך ימי הגלות כשהקץ לכאורה רחוק מהם. ספר התרומה אינו כספר היד החזקה של הרמב"ם הכולל את כל התורה שבעל פה, אלא הוא בחר להתמקד בכמה נושאים בלבד. מדוע אם כן הקדיש רבנו ברוך פרק שלם להלכות ארץ ישראל?

פרופ' א"א אורבך²⁶ מסביר שרבנו ברוך כתב את הלכות ארץ ישראל כהכנה לעלייתו לארץ ישראל. הוא גם מתייחס לעובדה שהמיקום של פרק זה בספר משתנה בכתבי יד שונים, ומוסיף: "המסקנה המשתמעת מדברים אלה ברורה היא.

תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלים

תשי"א, עמ' 236–238.

25 תא שמע, כרוניקה, עמ' 131.

26 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 353.

ייתכן שחוסר הקביעות במקומן של הלכות ארץ ישראל בכתבי היד יש בו אסמכתא להנחה שהן חוברו רק סמוך לעלייתו ארצה או מיד אחריה".

יש עדות ברורה שרבנו ברוך התכוון לפחות לעלות לארץ ואף עשה את הצעדים הראשונים לכך. אנו מוצאים אותו בקנדיה (כרתים, מאיי יוון) מתקן תקנות של הקהילה, כשמצוין שהוא בדרכו לארץ ישראל. כך כתוב בתקנות קנדיאה:²⁷

לכן בראותינו כל זאת אנחנו [קהלות] הקדש גלות ישראל נחלת אריאל הנמצאות באי קנדיאה שחיו הסכמנו [...] ובררנו חכמי הקהלות [...] ועמהם הגאון ה"ה רבינו ברוך נר"ו הנמצא כעת בינינו והחסיד רבינו מתתיה ורבינו אלעזר בנו ורבינו מנחם חתנו של רבינו ברוך ורבינו יצחק בחור [...] ויהי בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות שנה ושמנים ושמנה לבריאת העולם וסימן דתתקפ"ח ט"ו לחדש אלול - - בשני בשבת קבצו הראשים הנ"ל את כל הקהלות קטן וגדול שם הוא ונתקבצו כולם בבית הכנסת הגדול של אליה הנביא זי"ע והוציא הרב הגדול רבי ברוך ס"ת ותפשו בחיקו ואח"כ הודיעו לנו כל הגדרים והתקנות אשר עשו ביניהם לקיים הם ובניהם (עמ' 3).

אני ברוך ב"ר יצחק הסכמתי באלה התקנות עם יתר חברי החתומים מטה חכמי קנדיאה קדושי עליון אשר יעירו ויקיצו הלבבות להורות הדרך אשר נלך בה - מתתיה ב"ר אלעזר מסכים; מנחם ב"ר יואל מסכים; אלעזר בן החסיד רבינו מתתיה מסכים; יצחק בחור בן הרב ר' יוסף מסכים (שם עמ' 6-7).

וכבר הסכימו כל הרבנים החכמים הגדולים בישראל שהיו פה ושהלכו בארץ ישראל, כגון הרב הגדול החסיד רבינו ברוך, והר"ר מתתיה החסיד ובנו הר"ר אלעזר יצ"ו הצרפתים' והר"ר מנחם חתנו של הר"ר ברוך ורבינו יצחק הבחור ויתר החכמים ובתי דינים ונגידים הר"ר אברהם ורבינו שמואל ניני הגאון אור ישראל הר"מ במז"ל כולם הסכימו וגם אנחנו קהל כנדא הסכמנו עמהם (שם עמ' 31-32).

ברור לגמרי שמדובר ברבנו ברוך דידן, גם מן ההשוואה שבין הניסוח שבתקנות קנדיה ובין הניסוח של ההקדמה להלכות ארץ ישראל. בתקנות קנדיאה כתוב: "אשר יעירו ויקיצו הלבבות להורות הדרך אשר נלך בה", ובהקדמה

27 תקנות קנדיאה וזכרונותיה, מהדורת הרטום וקאסוטו, ירושלים תש"ב, עמ' 3, 6-7, 31-32.

להלכות ארץ ישראל (ראו להלן) כתוב: "אשר יעירו ויקיצו ויציצו ויאיר עינינו להורות לנו הדרך אשר נלך בה".

עלייתו או ליתר דיוק ניסיון עלייתו של רבנו ברוך לא היו בחלל ריק, אלא ייתכן כי הוא היה הסנונית הראשונה לסיפור עליית שלוש מאות הרבנים מחכמי צרפת, תלמידי ר"י הזקן.²⁸ יש שתי כרוניקות המספרות את סיפור עלייתם של רבנים אלה. אמנם יש ביניהן אי אלו הבדלים היסטוריים וכרונולוגיים, אך נראה שניתן בוודאי להתבסס על גרעין הסיפור, שכן דמויות חשובות שאכן עלו והגיעו לארץ ישראל, ידועות ומוכרות, כגון רבי שמשון משאנץ, רבי יוסף קליצון ועוד, וכך מובא בספר שבט יהודה, לרבי שלמה אבן וירגה:²⁹

שנת קע"א (1211) העיר השם רבני צרפת ורבני אנגלטירא ללכת לתוך ירושלים, והיו יותר משלש מאות, וכבדם המלך כבוד גדול ויבנו שם בתי כנסיות ומדרשות. גם רבינו הכהן הגדול רבינו יהונתן הכהן הלך לשם. ונעשה להם נס והתפללו על הגשמים ונענו, ונתקדש שם שמים על ידם. ובכרוניקה אחרת שפרסם ישראל מ' תא-שמע,³⁰ שמקורה לפי הנראה מתלמידי ר"י הזקן כתוב כך:

בשנת תקע"ב (1212) נסעה החבורה הקדושה לארץ צבי, רבינו שמשון משאנץ ורבי יוסף קליצון ורבי מאיר אחיו. ורבינו שמשון משאנץ נפטר בתתקע"ד (1214) ורבי מאיר קאליצון בתתק"ף (1220) [...] בשנת תתקפ"א נפטרו [...] ורבי יוסף קליצון.

כיסופים וערגה לארץ ישראל

רבנו ברוך כותב הקדמה פיוטית ושירית להלכות ארץ ישראל, שיש בה ביטוי לערגה ולכיסופים לארץ ישראל:³¹

למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקט עד יצא כנוגה צדקה ויבא ויורה צדק לנו והקדושים גאוני עולם (שכוני) [שוכני] הארץ אשר יעירו ויקיצו ויציצו ויאיר עינינו להורות לנו הדרך אשר נלך בה אמת כי חביבה ארץ ישראל ואשרי הדר בה כי אפי' ליוצאי' מתוכה יכניה וגלותו הביאו

28 ראו אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099–1517, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 55–80, ובהקשר לפרשת עלייתו של רבנו ברוך, ראו שם, עמ' 69–73. ראו גם פרידמן, דוקטורט, עמ' 227–230.

29 שבט יהודה, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ז, עמ' קמז.

30 תא שמע, כרוניקה.

31 על פי כתב יד לונדון 518, נוסח מהדורת פרידמן, עמ' 27.

עמהם אבנים ועפר מארץ ישר' ועש' בית הכנסת בכבל כנישתא דשף ויתב לקיים מה שנ' כי רצו עבדיה את אבניה ואת עפרה יחננו. וכן מצינו שנתן אליש' לנעמן מאה שורים פרדים למזבח בחוצה לארץ ובסוף כתובות אמרי ר' אבא הוה מנשק כיפי דעכו. ר' חייא בר אבא מגנדר בה בעפרא שנ' כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו וכל שכן הדר בה ומקיים מצות התלויות בה זוכה להיות במחיצתו של הקב"ה.

הרב יעקב זיסברג,³² השווה בין מגמותיו, פסקיו והקדמתו של ר' ברוך בספר התרומה לבין שיטתו של ר' חיים כהן ורשב"ם³³ ועמד על הקשר האינטגרלי בין חובת העלייה לארץ ישראל לבין קיום המצוות התלויות בארץ, עד כדי כך שאם יתברר כי אין אפשרות מעשית לקיים מצוות אלו, אז אין טעם בעלייה. הוא מוכיח זאת מנוסח ההקדמה של הדפוס:³⁴ "וכל שכן הדר בה מקיים מצוות התלויות בה, זוכה להיות במחיצתו של הקב"ה", לאמור, הזכות היא מפני קיום מצוות הפרשת תרומות ומעשרות, וכן מנוסח הדפוס בהמשך הפרק:³⁵ "היו עולין לארץ ישראל מפני חיבתן [של המצוות התלויות בארץ] – הוספה של הרב זיסברג] ומפרישין תרומות ומעשרות". לדעתנו, לר' ברוך הייתה גישה אחרת. במקום אחר³⁶ הוכחנו מתוך נוסח ההקדמה שבכל כתבי היד הנוסח המדויק ביחס למשפט הראשון הוא: "הדר בה ומקיים מצוות התלויות בה" בתוספת ו' החיבור, לאמור שהדר בה לבד "זוכה להיות במחיצתו של הקב"ה", והנוסח המדויק במשפט השני הוא: "היו עולין לארץ ישראל מפני חיבתה", לאמור, חיבתה של ארץ ישראל ולא של המצוות התלויות בארץ. מעניין שגם הרב אשתורי הפרחי, בספרו כפתור ופרח,³⁷ כשמציג את גישתו שיש להבחין בין קדושתה העצמית של ארץ ישראל ובין קדושתה לעניין המצוות התלויות בארץ, כותב שרבנו ברוך בעל התרומה נזהר בניסוח כשפוסק שקדושה ראשונה ושנייה בטלו: "וכן תמצא שה"ב התרומה ז"ל נזהר מה שכתב אף על גב דקדושת הארץ בטלה לעניין תרומות ומעשרות, הרי

32 נחלת יעקב, מרכז שפירא תשס"ה, עמ' 335–337.

33 תוספות, כתובות קי ע"ב, ד"ה "הוא"; רשב"ם, ב"ב צא ע"א, ד"ה: "אין יוצאין". וראו עוד

הרב זיסברג, שם, עמ' 160–198; שם עמ' 334–335.

34 ספר התרומה, דפוס תשס"ד, עמ' שכ"2.

35 שם, עמ' שכא"1.

36 "שיטתו של רבנו ברוך ב"ר יצחק על מצוות ישיבת ארץ ישראל", אמונת עתיך, 64

(תשס"ה), עמ' 55–61.

37 כפתור ופרח, פ"י, הוצאת בית המדרש להלכה בהתיישבות, עמ' רנג.

שפרט לך בטול הקדושה לדעתו שאינו אלא לענין תרומות ומעשרות ובכמה מקומות חוזר זה הלשון".
 אך מעבר לכל הנ"ל, בניגוד לר' חיים כהן (תלמיד רבנו תם)³⁸ שהתנגד לעלייה לארץ ישראל, עשה רבנו ברוך צעדים מעשיים והתחיל את דרכו לכיוון ארץ ישראל, כפי שעולה מן העדויות שבתקנות קנדיה.
 מצאנו גם שיר נוסף של רבנו ברוך במעבר שבין הלכות חלה להלכות נידה. השיר מחורז עם אקרוסטיכון ומצוין בו השם "ברוך" המעיד על מחברו של השיר.³⁹ בשיר מצפה ומתפלל רבנו לבניינה של ירושלים ולהחזרת העבודה בבית המקדש.

סליקו הילכות חלה

הלל לשוכן מעלה

הוא יבנה בחמלה העיר על תילה

ולשם ולתהילה יהיה חומת לה

ויתן לנו לנחלה העיר לחבלה⁴⁰

ונעלה במסילה⁴¹ בקול רינה וצהלה

בגלות פזורה שכולה וגלמודה

רצה שועתה ותשב העבודה

ותרם קרנה וגדל כבודה

כמקטר קטרת כמרקח קדה⁴²

יערב שיחי ואשמה בתוך עדה

בהתחילי הילכות נדה⁴³

38 ראו עליו, אורבך, בעלי התוספות, עמ' 124. מעניין שעליית שלוש מאות הרבנים היו מתלמידי ר"י הזקן. ראו עוד אברהם (רמי) ריינר, "ר"י הזקן – בין המשכיות לאחידוש: הרהורים בעקבות 'ינים' לח' סולוביצ'יק", סידרא כא (תשס"ו), עמ' 165–174, ובפרט בעמ' 169, שר"י הזקן החשיב ועשה שימוש רב יותר בתלמוד הירושלמי מאשר רבנו תם.
 39 על תופעת האקרוסטיכון בשירים ובפיוטים בספרות התורנית, ראו יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 312–317, ושם מציין את ספרו של עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה (ראו שפיגל, שם, הערות 22, 23). ראו עוד חמ"י גבריהו, "השם והספר", בתוך: ספר הזיכרון למרדכי ויזר, קבוצת יבנה תשמ"א, עמ' 387–395.
 40 אולי "חבל נחלתו", ראו דברים לב, ט.
 41 במסלה נעלה, במדבר כ, יט.
 42 אחד מן הבשמים של שמן המשחה, ראו שמות ל, כד; תוספתא מנחות ז, א; כריתות ה ע"א.
 43 מכאן ואילך עד "קרובי", מתוך כתב יד קמברידג', דף 58/ד.

בדתך פתח לבי ודיעה שים בתוך קרבי
 ראה אויבי לחם קרבי הדוך רשע ותום עצבי
 והביא איש שמו תשבי בנה ביתך שכון קרבי
 כבודך תן על כרובי בעת קראי היה קרובי

ייתכן שהוא שילב את השיר בסוף הלכות חלה ובפתיחת הלכות נידה, כי הלכות חלה הן מן המצוות התלויות בארץ ובעיקרון הן נוהגות רק בארץ ישראל ובעת שכל עם ישראל מתקבץ יחד בארצו.⁴⁴ לעומת זאת, איסור נידה משתייך לקבוצת המצוות שהן "חובת הגוף" ונוהג גם בחוצה לארץ וכן בזמן הגלות.⁴⁵ לכן, כשמסיים את הלכות חלה כותב ר' ברוך: "הוא יבנה בחמלה העיר על תילה" ואילו בתחילת הלכות נידה הוא כותב: "בגלות פזורה שכולה וגלמודה" – נידה במובן של מרוחקת, שכולה וגלמודה.

מבנה ספר התרומה

ספר התרומה מחולק לשני חלקים: "החיבור הארוך" ו"הסימנים". בדיקת מבנה הספר הוכיחה שהחיבור הארוך עצמו מחולק בצורה שיטתית לשני חלקים: האחד, העיון בסוגיית התלמוד (להלן "החיבור הארוך"), והשני, ההכרעה המעשית (להלן "הפסק").⁴⁶ החיבור הארוך הוא הרובד העיוני יותר. הוא מקביל לפרשנות התוספות הקלאסית הכוללת ניתוח הסוגיה ויישוב סתירות עם סוגיות מקבילות בתלמוד, כדרכם של בעלי התוספות. בהמשך, בחלק הפסק, יש פחות התייחסות לניתוח ההלכתי העקרוני ויותר אל החיים המציאותיים, דהיינו: מקרים מעשיים שקרו. יש בו גם ניסיון ליישב מנהגים שנהגו בקהילות שונות ואשר עומדים לכאורה בסתירה למסקנה ההלכתית הנובעת מן הפרשנות של הסוגיה. לא נמצא בחלק הפסק סיכום הלכתי מפורט של כל המסקנות ההלכתיות הנובעות מן הסוגיה, ולא המסקנות הפשוטות, שכן הספר אינו משמש מדריך הלכתי לבעל הבית. בחלק הפסק נמצא רק התייחסויות למקרים מיוחדים ומורכבים יותר או למנהגים שצריך ליישבם. החלק השלישי של החיבור הוא ה"סימנים". הסימנים משמשים הן כמפתח "למקום אשר יורנו הסימן ללכת" (מתוך ההקדמה לספר) הן כפסקי הלכות קצרים המיועדים לפתור שאלות מעשיות ומיידיות, כשאינן אפשרות

44 נדה מז ע"א, שמצוות חלה תלויה בביאת כולכם.

45 ראו קידושין לז ע"א.

46 ראו פרידמן, דוקטורט, עמ' 143–149.

או רצון להתעמק בבירור ההלכתי המעמיק. חלק הסימנים הוא תקציר רק של החלק השני של החיבור הארוך – חלק הפסק.

המניע לכתיבת הלכות ארץ ישראל

כאמור, פרופ' אפרים אלימלך אורבך רצה לטעון שהלכות ארץ ישראל נכתבו כהקדמה וכהכנה לעלייתו של רבנו ברוך לארץ ישראל. אנו מסתייגים מעט מטענה זו, כי פרק זה בספר התרומה אינו מכיל אפילו לא אחוז אחד מן ההלכות התלויות בארץ. לדעתנו, לא זו הייתה מטרתו של רבנו ברוך בכתיבת הלכות ארץ ישראל. גם פרק זה הוא חלק מן החיבור שמגמתו סיכום והכרעה של המפעל הפרשני של בעלי התוספות, ואף שרבנו ברוך לא עלה פיזית לארץ ישראל – הוא בוודאי התכוון לכך, וזה מה שנתן את הממד הפרקטי, המעשי, של השאלות העולות בהלכות ארץ ישראל. יש להסכים עם אורבך שחוסר הקביעות במיקום הלכות ארץ ישראל בספר נובע מן העובדה שהוא כתב הלכות אלו לפני עלייתו לארץ ישראל. אנו משערים ש' ברוך כתב את ההלכות בשלב מאוחר של עריכת החיבור, ולכן אנו מוצאים אותן בכתבי יד רבים המצורפים לחלק הסימנים.⁴⁷ כיוון שאף הסימנים נערכו בשלב מאוחר לאחר עריכת החיבור הארוך,⁴⁸ לכן היה זה אך טבעי לצרף אליהם את הלכות ארץ ישראל.⁴⁹ זה גם מסביר מדוע לא נמצאו להן סימנים, כיוון שהן בלאו הכי צורפו לאותו חלק ור' ברוך לא ראה צורך לכתוב להם סימנים⁵⁰ בפרט כשמדובר בנושא שהוא קצר יחסית. מבחינה כרונולוגית, אם עריכת ספר התרומה הסתיימה בשנת 1204, כשמתועד בכרוניקה שפרסם י"מ תא-שמע,⁵¹ אזי מסתבר שרבנו ברוך כתב את הלכות ארץ ישראל זמן קצר לפני ניסיון עלייתו לארץ ישראל.

47 כך הוא בכתב יד לונד 3, וטיקן 145, אוקספורד 800/1, קמברידג' 668, אוקספורד 640; אך בכתב יד לונדון 518 וכן בדפוס (תשס"ד, עמ' שכ-של), הלכות ארץ ישראל הן בסוף הספר, לפני הלכות שבת.
 48 ראו פרידמן, דוקטורט, עמ' 149–151.
 49 אמנם ברור שהלכות ארץ ישראל אינן חלק אינטגרלי מן הסימנים, אלא מן החיבור הארוך. הראיה לכך היא שבאמצע הלכות ארץ ישראל כתובה המילה "פסק" – משמע שלפני כן מצוי חלק מן החיבור הארוך וממנה והלאה ה"פסק".
 50 הערה זו העיר אורבך, בעלי התוספות, עמ' 349, הערה 25; ראו עוד עמנואל, ואיש על מקומו, עמ' 436, הערה 59.
 51 תא שמע, כרוניקה, עמ' 131: "ובשנת תתקס"ד בפר התרומה הוסד".

חידושו של רבנו ברוך ביחס לחיוב המצוות התלויות בארץ בפרות הגוי
 רבנו ברוך הוא הראשון המחדש שאין חיובי מצוות התלויות בארץ בזמן הזה
 בקרקע הגוי ובפרותיה. החידוש של בעל ספר התרומה מבוסס על שני יסודות.
 קיימת מחלוקת על מעמדם של גבולות עולי מצרים וגבולות עולי בבל, ורבנו
 ברוך סובר שלא רק קדושה ראשונה בטלה בעת החורבן אלא אף קדושה שנייה,
 שכן "קדושה לשעתה ולא קדושה לעתיד לבוא". לכן חיוב המצוות התלויות בארץ
 בזמן הזה בכל ארץ ישראל הוא רק מדרבנן. הנושא השני הוא המחלוקת אם יש
 או אין קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ, ורבנו ברוך נוקט כדעת בעלי
 התוספות שאין לכך הכרעה בתלמוד הבבלי.⁵² בהמשך, מצרף רבנו ברוך את שני
 הנושאים: כיוון שלהלכה אנו נוקטים שגם קדושה שנייה בטלה, ממילא חיוב
 המצוות התלויות בארץ הוא מדרבנן, ולכן אנו מכריעים גם שיש קניין לגוי
 להפקיע את קדושת הארץ. לאור הכרעה זו הוא קובע שאין חיוב תרומות
 ומעשרות בפרות הגוי, ובשנת השמיטה מותר אף לישראל לעשות מלאכות
 בקרקע הגוי, כולל מלאכות שבעיקרון אסורות מדאורייתא, כגון חרישה וזריעה.
 מן ההיבט הספרותי יש להוכיח שההתייחסות ההלכתית לפרות הגוי ולקרקע
 הגוי אינה הערה פרשנית עיונית גרידא, אלא הכרעה הלכתית מעשית. בניגוד
 למקורות מקבילים של בעלי התוספות, העוסקים בפרשנות התלמוד ובהם
 מוצעות כמה אפשרויות פרשניות,⁵³ כל המהלך של הלכות ארץ ישראל מוביל
 להכרעה בשני היסודות שעליהם מתבסס היתר המכירה: (א) חיוב המצוות

52 ראו הלכות ארץ ישראל, עמ' 83–86.

53 ראו תוספות, יבמות פב ע"ב, ד"ה: "ירושה"; תוספות, זבחים ס ע"ב, ד"ה: "מאי";
 תוספות רא"ש, יבמות שם; ר"ש, שביעית ו, א. במקורות האלה מובאות בקיצור שלוש
 אפשרויות פרשניות ליישוב סתירה בדברי ר' יוחנן וכולן בשם ר"י הזקן. מחד גיסא, אמר ר'
 יוחנן: אגא דאמרי כר' יוסי שקדושת הארץ דאורייתא, כי קדושה שנייה לא בטלה, ומאידך
 גיסא, ר' יוחנן אומר, ש"מאליהן קיבלו" – משמע שקדושת הארץ בטלה, וחיוב תרומות
 ומעשרות הוא מדרבנן. לכך מביא ר"י שלושה תירוצים: (א) ר' יוחנן שאמר, שקדושת
 הארץ היא דאורייתא, רק הסביר את המשנה שם אליבא דר' יוסי, אך להלכה הוא עצמו
 סובר שהיא דרבנן; (ב) "מאליהן קיבלו" – אין משמעותו שחיוב תרומות ומעשרות דרבנן,
 שכן קבלתם הייתה רק בפרות, שחיובם במעשרות מדרבנן, ולא בדגן, בתירוש וביצהר,
 שחיובם מן התורה; (ג) "מאליהן קיבלו" – אין משמעותו שחיוב תרומות ומעשרות הוא
 דרבנן, אלא שלא היו חייבים לקדש את ארץ ישראל, אך לאחר שקידשו – חייבים
 מדאורייתא. ראוי להדגיש שיש הבדל גדול מאוד בין האפשרויות הפרשניות הנ"ל ויש
 להן השלכה לכל חיוב מצוות התלויות בארץ בזמן הזה, אך בשלב הפרשנות מובאות
 האפשרויות התאורטיות בלא שימת לב להשלכות המעשיות שלהן. לעומת זאת, ספר
 התרומה עורך את כל מהלך הסוגיה לפי התירוץ הראשון, וכל מהלך דבריו הוא להוכיח
 שקדושת הארץ בטלה – הן קדושה ראשונה הן קדושה שנייה.

התלויות בארץ בזמן הזה הוא מדרבנן; (ב) "יש קניין לגוי להפקיע מקדושת ארץ ישראל לעניין המצוות התלויות בה". היוצא מכך הוא שהחידוש ההלכתי הזה אינו רק סיכום פרשני, אלא הוא מובא כהכרעה פרקטית ומעשית, כי כאמור חלק ה"פסק" של "החיבור הארוך" מכונן אל מטה זו: לפסוק ולהכריע בשאלות הלכתיות שהזמן גרמן.

בחלק החיבור הארוך דן רבי ברוך בשתי הסוגיות, הן בסוגיית "יש קניין" הן בסוגיית קדושת ארץ ישראל בזמן הזה, והוא משאיר זאת כאופציה שאין קניין, אף שהוא מכריע כדעת רבו, ר"י הזקן, שאף קדושה שנייה בטלה (הלכות ארץ ישראל, עמ' 49):

אמנם אפילו אין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיעו מיד מעשר, ואפילו קנה ישראל קרקע ומרחו הוא עצמו, ואפילו רצה הוא עצמו לאכול ולא למכור, אפילו הכי אינו חייב לעשר כי אם מדרבנן ולא מן התורה, דהכי הלכתא קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא. כך פוסק מורי רבינו יצחק ב"ר שמואל.

אכן בחלק ה"פסק" ההכרעה היא ברורה וחד-משמעית, הן ביחס לקדושת ארץ ישראל הן ביחס לסוגיית "יש קניין" (שם, עמ' 65–71):⁵⁴

אלא הלכה דאף קדושת עזרא בטלה, ובזמן הזה לא קדשה כלל לחיוב תרומות ומעשרות... מיהו יש לומר דאפילו למאן דאמר אין קניין היינו כי עומדת בקדושתה למאן דאמר קדשה לעתיד לבוא, אבל כיון דלהלכה לא קדשה לעתיד לבוא א"כ לכולי עלמא יש קניין להפקיע מיד מעשר דרבנן... ומטעם זה נוכל לומר דבשביעית מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי אפילו מדרבנן

הד זה נשמע היטב דור לאחר רבנו ברוך, בדברי ר' משה מקוצי בספרו "ספר מצוות גדול", שבו כתב כך (עשה קלג): "וזה היא תקנה גדולה לדריים בארץ ישראל בזמן הזה ליקח מתבואת הגוי אחר שנגמר כי אפילו מתבואות ישראל אין שם חיוב אלא מדרבנן לרבנן דרבי יוסי ושל גוי פטור לגמרי".

54 החזון איש, שביעית סימן כ, ד"ה: "דין שביעית", וגרש"ז אויערבאך, מעדני ארץ, שביעית סימן יב, אות ב, כתבו שקשה לסמוך על דעת רבנו ברוך כי לשונו נשמעת מהוססת ומסופקת. אך סברתם נובעת מעיון בנוסח הדפוס: "ועוד שאפשר דבזה"ז אין תרומה מן התורה"; אמנם בכתב יד לונדון הנוסח הוא "ועוד שאפרש" וכו'; ראו מאמרנו, "ביעות ההדרה בספר התרומה וחידושי בהלכות שביעית", אמונת עתיד, 75 (תשס"ח), עמ' 45–53, ובפרט עמ' 48–49, וכן "מבנה ספר התרומה ומשמעותו לפסיקת ההלכה", המעין, 210 (תשע"ד), עמ' 93–99.

היסודות שהתווה רבנו ברוך שקדושת הארץ בטלה לעניין המצוות התלויות בארץ, ושבזמן הזה "יש קניין לגוי להפקיע" – זוהי תקנה גדולה לדריים בארץ ישראל בזמן הזה.⁵⁵

סיכום

- א. רבנו ברוך ב"ר יצחק, מחבר ספר התרומה, הוא הראשון שבשנת 1200 לערך הניח את התשתית ואת הבסיס להיתר המכירה שקיים גם בימינו;
- ב. העיסוק וההכרעה בדין קרקע הגוי ופרותיה לעניין חיובי תרומות ומעשרות ושמיטה לא נבעו מדיון הלכתי ערטיילאי, אלא כחלק מן הפסיקה בשאלות מעשיות שהזמן גרמן. כך מתברר מניתוח המבנה של ספר התרומה, כשהיסודות שעליהם מתבסס היתר המכירה חוזרים ומועלים בצורה פסקנית בחלק "הפסק", שכל כולו מתייחס אך ורק לשאלות מעשיות ופרקטיות;
- ג. העיסוק בנושאים אלו בהלכות ארץ ישראל הם חלק מהתעניינות הולכת וגוברת בארץ ישראל וכחלק מהמהלך ההיסטורי של עליית שלושת הרבנים תלמידי ר"י הזקן מצרפת לארץ ישראל. ייתכן שיש להבין את המעשיות שבהתייחסות לפרות הגוי בארץ ישראל גם על רקע הקולות שנשמעו אצל בעלי התוספות שאין אפשרות לקיים את המצוות התלויות בארץ, וכאנטיזה לדעת רבנו חיים כהן, תלמיד ר"ת,⁵⁶ שאין לעלות לארץ ישראל מפני שיש קושי בקיום המצוות התלויות בה;
- ד. העיסוק בנושאים אלו חוזר ועולה בעת עלייתם של יהודים מגורשי ספרד, ובעת התחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל בכלל ובצפת בפרט במאה ה-16;

55 ראו סמ"ג, עשה קלג, מהדורת שלזינגר, סוף עמ' פ ותחילת עמ' פא; ראו עוד שם, תחילת עמ' פ, ותחילת עמ' עח. יש לציין שגם הרמב"ם (הלכות תרומות הלכה יא) סובר שפרות הגוי פטורים מתרומות ומעשרות, וכפי שהחרימו כל חכמי צפת (ראו פרידמן, מחלוקת המבי"ט, עמ' 129–131). אמנם לדעת הרמב"ם יש "גזרת בעלי כיסין" רק כאשר גוי מפריש מפרותיו בזמתו, אך לדעת בעלי התוספות (וכן רש"י והראב"ד) יש "גזרת בעלי כיסין" בפרות גם אם נקנו אחר כך על ידי ישראל. נמצא שפרות הגוי חייבים בעיקרון בתרומות ומעשרות. ר' משה מקוצי, בעל הסמ"ג מבעלי התוספות (תלמיד ר' יהודה מפריס), הולך בעקבות בעלי התוספות, ולמרות זאת פוטר את פרות הגוי מתרומות ומעשרות בגלל יסודות ההיתר של רבנו ברוך בספר התרומה. "וזו היא תקנה גדולה לדריים בארץ ישראל בזמן הזה", כי אף קדושה שנייה בטלה וחיוב תרומות ומעשרות אינו אלא מדרבנן, ו"יש קניין לגוי". לכן "פטור לגמרי". ראו עוד הרב ישראל משקלוב, פאת השלחן, הלכות דמאי, סימן טז, בית ישראל סוף אות מ. ראו לעיל הערה 38.

ה. אנו מוצאים דיון, פולמוס ומחלוקות סביב לנושא זה גם בעת חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בזמננו ולפני כ-130 שנה. החידוש הגדול של היתר המכירה משנת תרמ"ט ואילך לא היה רק בהתייחסות ובהכרעה בשאלת קרקע הגוי ופרותיה, אלא בהצעה יזומה⁵⁷ למכור את קרקע היהודי לגוי. לכן הדיונים והנושאים הסתעפו למקומות נוספים.⁵⁸

קיצורים ביבליוגרפיים

- אורבך, בעלי התוספות = אורבך אפרים אלימלך, בעלי התוספות – תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ג
- הלכות ארץ ישראל = ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק, הלכות ארץ ישראל, מהד' פרידמן, כפר דרום: מכון התורה והארץ, תשס"ח
- עמנואל, ואיש על מקומו = עמנואל שמחה, "ואיש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423–440
- פרידמן יואל, דוקטורט = פרידמן, יואל, "ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק – מגמות מבנה ונוסח", האוניברסיטה העברית ירושלים, סיון תשע"ג (להלן: פרידמן, דוקטורט)
- פרידמן, מחלוקת המבי"ט = פרידמן, יואל, "מחלוקת המבי"ט והבית יוסף בעניין פירות הגוי בשביעית והפולמוס סביבה", התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 118–137
- תא שמע, כרוניקה = תא שמע ישראל משה, "כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של רבי יהודה הזקן", כנסת מחקרים, א (תשס"ד), עמ' 126–132

57 הראשון שהציע למכור את הקרקע לגוי היה הרב מרדכי רוביו, רב העיר חברון (נפטר בשנת תקמ"ג – 1783), בשו"ת שמן המר, ליוורנו תקנ"ג, סימן ד, דף כח. הוא מתבסס על תשובת המבי"ט, ב, סימן סד. אולם יש לציין שהמבי"ט מדבר על קרקע של גוי שמושכרת לישראל לעשר שנים, ואילו הרב מרדכי רוביו מדבר על קרקע של ישראל המוחכרת לגוי. כגון דיון באיסור "לא תחנם", מכירה ללא טאבו ועוד.